

'Een sterk talent, in eenzaamheid beseft'. Over de poëzie van Ida Gerhardt

door Anneke Reitsma

DE AFGEZANT

*Een vis met incarnaten voorhoofdsband,
met aan de vinnen incarnaat een teken,
zwoom tot de donkere meerpaal waar ik stond,
sprong naar mij op en was in zwart ontweken.
Aan u dacht ik; aan wat is omgebracht.*

*Nòg strijdt ge in uw sterreloze nacht
stom om uzelve, om verloren pracht,
om al wat, stralende, had kunnen zijn.
Aan u denk ik, ik denk aan u altijd
en wis het zilt dat in de ogen bijt.
- Ida Gerhardt, Vijf Vuurstenen (1974)¹*

Wat is je favoriete gedicht en waarom? Deze vraag - die de redactie van Roodkoper aan mij voorlegde - laat zich makkelijker stellen dan beantwoorden. Zo vind ik nu hele andere gedichten 'mooi' dan toen ik zestien was. Als ik de verreijkter terugricht, zie ik mijzelf nog wel lopen, aan het Scheveningse strand, met de volgende regels van Andreus in mijn hoofd: Wanneer ik het niet meer vind in de wereld, / niet in dit woord, niet in liefde, / laat mij dan donker worden als de zee 's nachts, / laat mij dan uitgaan als een vuur in de regen.² Kijk, daar kon je - als het thuis of in de liefde niet pluis was - weer dagen op vooruit.

Maar meisjes van zestien groeien verder, al zou het nog tijden duren voor ik mij wèrkelijk wagen durfde aan Leopold, Bloem, Nijhoff of Achterberg. Om van buitenlanders als Baudelaire, Rilke of Yeats nog maar te zwijgen. Ida Gerhardt (1905-1997) kwam merkwaardig genoeg pas vrij laat bij mij in beeld, maar toen was ik ook geheel en al verkocht. Waarom, en wat gebeurde er toen precies?

Reizen in de tijd

In de - strenge - winter van '78-'79 bezorgde een lieve Sinterklaas mij De Hovenier (1961) van Ida Gerhardt, waarna ik mij onmiddellijk aan het lezen zette. Eerder heb ik deze ontmoeting - want een ander woord is er eigenlijk niet voor - als volgt beschreven:

[Er gebeurde] iets wat zich misschien nog wel het beste laat omschrijven met de woorden van Rainer Maria Rilke, zoals opgetekend in het dagboek van zijn alter ego Malte Laurids Brigge (1910): 'Ik leer zien. Ik weet niet waar het aan ligt, alles gaat dieper bij me naar binnen en blijft niet staan op de plek waar het vroeger altijd ophield. Ik heb een innerlijk waar ik niets van wist. Alles gaat daar nu heen.'³ (...) Nooit zal ik die ene week van vrijwillig isolement vergeten, waarin ik aan de hand van Ida Gerhardt gezelschap kreeg van zulke uiteenlopende figuren als Plato, Lucretius, Sappho, Homerus, Leopold, Verlaine, Gorter, Nijhoff, Achterberg en Vasalis. Een wonderlijke sensatie, want dit gehele pantheon werd moeiteloos opgenomen in een Hollandse context van wolken, rivieren en uiterwaarden! Alsof er geen grenzen in tijd en ruimte bestonden.⁴

Ik geloof dat het vooral die laatste gewaarwording is geweest die voor mij de doorslag heeft gegeven in mijn onvoorwaardelijke overgave aan Gerhardts poëzie: zij laat je reizen in en door de tijd, waarbij Hellas en Holland als simultane werkelijkheden over elkaar heenschuiven. In een impliciet zelfportret formuleerde Gerhardt het ooit zo: wie oud geworden is in déze eeuw / draagt in zijn denken vele eeuwen mee. / Gelaagd is hij, gelijk een bergwand is, en heeft, eenzaam, van die gelaagdheid weet.⁵

Wie geboeid is door existentiële eenzaamheid, komt bij Andreus - en vele anderen - volop aan zijn trekken. Maar die duurzame sensatie van gelaagdheid - met haar uitdagende versmelting van locaties en culturen - is typisch Gerhardtiaans. Een keuze doen uit dit oeuvre is moeilijk, maar 'De afgezant' beschouw ik als een van haar allermooiste gedichten.

Belichting

Toen ik over Ida Gerhardt begon te publiceren, schreef ze mij in een brief: 'De meeste critici schrijven een zelfportret, waarbij ik dan voor de belichting mag dienen.'⁶ Het is een waarschuwing die ik mij altijd zo goed mogelijk ter harte heb genomen, al besef ik heel goed dat de volstreekte objectiviteit niet haalbaar - en ook niet gewenst - is. Tussen werk en beschouwer zal toch iets van een dialoog moeten ontstaan, anders is het op voorhand een zinloze onderneming. Wel zal de criticus alert moeten zijn op het spookmechanisme van de projectie. Dat wist ook de dichter Leopold (1865-1925), die het in een van zijn meer venijnige kwatrijnen zo zei: Hij minacht mij, wiens eigen wezen min is / en hij vindt goed, die zelve goed van zin is; / wie anderen bespreekt, bespreekt zich zelf, / er komt niet uit de kruik dan wat er in is.⁷

Het gedicht 'De afgezant' handelt over her- en miskennis en de figuur die - onuitgesproken - het hele tableau vult, is Leopold: de ongelauwerde, de 'sterreloze'. Toen Ida Gerhardt in 1968 bekroond werd voor haar vertalingen, zei ze, aan het slot van haar dankwoord: 'Geen leerling van Leopold kan de Martinus Nijhoffprijs in ontvangst nemen, zonder er wederom aan herinnerd te worden dat hem, onze grootste dichter, tijdens zijn leven nooit één officiële erkenning gewerd.'⁸ Het doet er nu niet zoveel toe of deze beeldvorming terecht is.⁹ Feit is dat het aspect van miskennis - ook in Gerhardts eigen werk als thematiek aanwezig - een corresponderende factor vormt tussen de leermeester en zijn 'afgezant'. Wat dat betreft, is de bundel Vijf Vuurstenen onversnedener dan ooit tevoren. Zo zegt Gerhardt, in het programmatische openingsgedicht van de bundel (VG, p. 471):

*Vijf vuurstenen gaf ik u in de hand:
een harde jeugd, die ziel en ribben treft,
een sterk talent, in eenzaamheid beseft:
aanstoot blijft het voor vrienden en verwant.
Het ongeëerd zijn in uw eigen land.
Dat zich de minste boven u verheft.*

Toen Ida Gerhardt deze regels publiceerde, liep zij tegen de zeventig en brede erkenning in literaire kring liet nog altijd op zich wachten. In feite kwam het hier op neer: in de mainstream van het literaire klimaat in de jaren zeventig speelde haar poëzie nauwelijks een rol.¹⁰ Ook hier geldt dat feitelijke en psychologische werkelijkheid door elkaar lopen: als die derde vuursteen er niet was geweest -

aanstoot blijft het voor vrienden en verwant - dan zou dat sterke talent beter opgewassen zijn geweest tegen het (al dan niet vermeende) 'ongeëerd zijn in uw eigen land'.

In Brieven aan Céleste staat een passage die nieuw licht werpt op Ida's positie in het gezin en de kwetsuren die daaruit zijn voortgekomen. Gerhardt zendt deze priorin te Grave (waar zij en Marie van der Zeyde graag hun werkvakanties doorbrachten) een exemplaar toe van Het levend Monogram, de bundel die geheel en al in het teken staat van de moeizame relatie met de moederfiguur. Gerhardt schrijft dan, ter toelichting:

Wie hielp een jonge vrouw van bijna geen ontwikkeling met het gegeven dat zij haar derde kindje, waarvan de geboorte haar bijna het leven had gekost, een slechte compensatie vond voor haar zoontje, dat zij anderhalf jaar geleden door grove schuld van een ander verloor? En met het nòg moeilijker gegeven dat dit derde kind in niets beantwoordde aan haar begrippen van wat een kind had te doen en te laten?¹¹

Een 'slechte compensatie' zijn voor een jong gestorven broertje: dát is een gunstige voedingsbodem voor miskenning. En zoals wij allen weten: oud zeer gedijt bij nieuwe impulsen.

Woede en tederheid

Ziehier de complexe achtergrond van de bundel Vijf Vuurstenen en dus ook van 'De afgezant'. Hoewel het gedicht is opgenomen in de afdeling 'Ballingschap tot het vers' is het knetterende wereldbeeld van 'Vernomen tijdens een onweer' op de achtergrond geraakt. Hier domineert niet de woede (belichaamd door het vuur), maar de tederheid van herkenning. We zijn weer aan de waterkant.

Als er al een panacee is tegen innerlijke onrust en miskenning, dan zal het moeten komen van het water en zijn bewoners.¹² Niet voor niets is de ik-figuur, eerder in de bundel, 'gaan vissen tussen Rossum en Hurwenen' ('Melancholia', VG, p. 479). Ook hier een waterlandschap, maar in deze Natureingang wordt de hoofdrol onmiddellijk opgeëist door een opmerkelijke vis: Een vis met incarnaten voorhoofdsband / met aan de vinnen incarnaat een teken. De adjectivische herhaling van het begrip 'incarnatie' geeft meteen het belang van deze specifieke eigenschap aan. Het eerste adjectief zou men nog kunnen interpreteren als een kleuraanduiding ('tussen kers- en rozerood', zegt Van Dale), maar de combinatie met 'voorhoofdsband' (bij de joden het rituele sieraad, waarop men een plaats uit de Heilige Schrift neerschrijft) plaatst het hele - op zichzelf oer-Hollandse - tafereel in een meer metafysisch perspectief. Dat wordt uiteraard nog versterkt door de dubbele verbindingsmogelijkheid van de predicatieve toevoeging, waardoor 'incarnaat' zowel betrekking kan hebben op de vinnen als op het teken dat de vis draagt.

De repetitio is in dit gedicht sowieso een van de belangrijkste stilistische pijlers. In de theologie ligt in het begrip 'incarnatie' opgesloten dat iets van een hogere orde zich in een lagere gestalte openbaart, waarbij de menswording van Christus als het absolute voorbeeld geldt. In hem is het Woord, zo zegt Johannes, werkelijk vlees geworden. Ook deze vis draagt niet alleen een teken, hij is er tegelijk de belichaming van. Ook hij (of zij) stamt uiteindelijk uit een andere, hogere wereld. Daar is het tenslotte een afgezant voor.

Monogram

Wie terugbladert in Gerhardts werk, komt de metaforiek van de vis op tal van plaatsen tegen. Zo heeft de 'Preek op Terschelling', opgenomen in de bundel *Het levend Monogram* (1955), als motto: 'Want zij waren vissers'. Math. 4:18 (een karakteristiek die betrekking heeft op de discipelen van Jezus). De derde strofe van dit gedicht (VG, p. 258) luidt: Die het woord 'Komt achter mij' / eenmaal hoorden spreken, / vissers waren zij, als gij. / En de Vis is teken.

Hier leidt de hoofdletteraanduiding tot een onmiddellijke vereenzelviging van vis en Christus-figuur. Nog duidelijker komt dit tot uiting in het gedicht 'Ichthus', waarin een eigenhandig getrokken beeldvoorstelling zich transformeert in een levend 'Monogram' (VG, p. 255):

ΙΧΘΥΣ

*De vis, getrokken door mijn hand
en èven vrij nog van de golven,
zal straks gewist zijn van het strand
en door de grote vloed bedolven.
Maar in het water, dat hem nam
zweemt levende het Monogram.
Geheime trek van tij en maan:
Hij zal op alle kusten staan.*

In de eerste drukken van *Het levend Monogram* wordt nog expliciet aangegeven dat het Griekse woord *ichthus* niet alleen 'vis' betekent, maar dat het tevens - zoals een monogram betaamt - de aaneenvlechting is van verschillende beginletters: *Ἰησους Χριστος Θεου Ὑιος Σωτηρ* (Jezus Christus, Zoon van God, Verlosser). Christus als de goddelijke 'afgezant'.

Hoewel dergelijke betekenissen onmiskenbaar meeresoneren, is in 'De afgezant' van een specifiek-christologische context geen sprake.

Ik weet niet om welke vissoort het gaat, maar het is kennelijk een type dat zich ophoudt in de Nederlandse wateren. En dankzij zijn sprong komt hij even in het blikveld van de ik-figuur, een beweging die ondersteund wordt door een reeks van ò-*assonances*: 'zwom tot de donkere meerpaal waar ik stond, / sprong naar mij op en was in zwart ontweken.'

Op dát moment voltrekt zich een cruciale omwenteling in het gedicht: deze vis met zijn vleeskleurige tekens roept bij de ik-figuur de herinnering wakker aan een méns: Aan u dacht ik; aan wat is omgebracht. Er moet dus op enigerlei wijze sprake zijn van parallelie, want ook onze persoonlijke associaties komen nooit uit de lucht vallen.

Leopold

In de bundel *Vijf Vuurstenen* staat het gedicht 'De afgezant' afgedrukt naast 'In nevelen', waarin een droombeeld wordt geschetst van de moederfiguur, hoe zij had kunnen zijn: de eindelijke, de moeder mijn, / lieflijk van ogen en van mond. / Hoe zacht en ernstig zag mij aan / wier kind, wier blijdschap ik mocht zijn, / nieuw en van donkerte ontdaan. (VG, p. 507). Zo'n nevenschikking wekt de suggestie dat wij in de 'afgezant' een vaderfiguur kunnen herkennen en in zekere zin is dat ook zo. Er komen in de tweede strofe namelijk een aantal karakteristieken voor die ons op het spoor zetten van Leopold, die niet alleen Gerhardts leraar klassieke talen was,

maar vooral: haar geestelijke vader én literair geweten. Ook Van Halsema - die in dit verband nuttig, ontmythologiserend werk heeft verricht¹³ - heeft volop oog voor Leopolds rol als vader en 'inwijder':

De Leopold die Ida Gerhardt ècht en tastbaar gekend had - want zij had nog met hem gewandeld, en ik moet hier altijd even denken aan Henoch die wandelde met God - had voor haar tegelijkertijd deel aan een wereld van onsterfelijken door het woord, een boventijdelijk domein van zielsgemeenschap. Daar moet hij in haar voorstelling haar voorspraak geweest zijn en haar gids, een moeilijke vader die had meegeholpen aan de destructie van haar gewone leven, maar haar tegelijk wel had geroepen tot een hoger leven.

Iets van deze (zelf)destructie klinkt door in de regels: Nòg strijdt ge in uw sterreloze nacht / stom om uzelve, om verloren pracht, / om al wat, stralende, had kunnen zijn. Allereerst valt de parallel op met de aanhef van het bekende Sappho-gedicht: Nòg staat haar voetstap in het gouden zand / en in de purp'ren branding wordt gesproken / met hère stem - hel, in de val gebroken - / de donk're omslag ruisend langs het strand. (VG, p. 78). Voor Gerhardt is 'verleden tijd' een zeer betrekkelijk begrip. Ook de strijd van de 'u' (respectievelijk 'ge') wordt gepresenteerd als een huidige continuïteit.

Het is bekend dat Leopold zich op latere leeftijd - mede als gevolg van toenemende doofheid - meer en meer terugtrok van de mensen. Gefnuikt in de liefde (zijn verloofde trouwde uiteindelijk met zijn jongere broer) en gefrusteerd in zijn ambities (hij werd voor verschillende hoogleraarsposten gepasseerd), nam zijn eenzelligheid steeds meer paranoïde trekken aan. 'Van de ene dag op de andere', aldus Marie van der Zeyde, 'en zonder dat er iets was "voorgevallen", ervoeren vrienden dat zij vreemden, ja vijanden voor hem waren geworden. Pogingen tot toenadering wees hij woedend terug. Zo kwam ook de vriendschap met Ida Gerhardt tot een einde. Ida heeft nooit geweten waarom, en er wás ook geen waarom.'¹⁴

Wellicht is dát de bepalende analogie die in 'De afgezant' een keten van herinneringen oproept: zoals deze opmerkelijke vis zich maar even aan de ik-figuur vertoont (sprong naar mij op en was in zwart ontweken), zo ook is de feitelijke vriendschap tussen Gerhardt en Leopold maar kort van duur geweest. Niet veel langer dan een jaar. Wat begon met vertrouwelijke wandelingen rond de Kralingse plas, eindigde in de stomheid van het zwijgen: Nòg strijdt ge in uw sterreloze nacht / stom om uzelve, om verloren pracht, / om al wat, stralende, had kunnen zijn.

Paradox

Nu is duur uiteraard niet beslissend voor de mate van invloed. Bepaalde ontmoetingen kunnen ankerpunten in iemands leven worden en het lijdt geen enkele twijfel dat Leopold voor Gerhardt zo'n levenslang anker is geweest. Het wemelt in Gerhardts werk van de Leopold-verwijzingen, variërend van pure lof - Adelaar was hij tot de laatste strofe (VG, p. 281) - tot het oudere inzicht: Ik ken u - en ik ken u niet, / die mij inleidt in uw gebied; / die als een vader met mij praat / en straks argwanend naar mij ziet. // (...) Die Leopold zijt - En ook niet.¹⁵ Ook in tal van correspondenties duikt de figuur van Leopold op. Er is één heel mooi voor-beeld dat bovendien duidelijk maakt dat het 'afgezant-zijn' een continu proces is. Na de feestelijke uitreiking van de Prijs voor Meesterschap, op 3 november 1979,

in het Groot Auditorium van de Universiteit van Leiden, schreef Maria de Groot een gedicht waarin zij beschrijft hoe Leopold tijdens die plechtigheid als het ware onzichtbaar aanwezig was.¹⁶ Naar aanleiding hiervan schrijft Gerhardt aan haar:

*Jij hebt hem nooit gezien, en tegelijk is hij in het vers zoals hij was 'voorover gebogen en rijzig'. Ik heb Leopold zeer vaak gezien op winteravonden, op de ijsbaan; een uitnemend schaatsenrijder, die met de handen op de rug, gelijkmatig en snel, baan na baan aflegt. Ook op de middag - als er ijsvrij was - was hij er. Maar 's avonds had zijn verschijning, die door ons allen onmiddellijk werd opgemerkt, iets boventijdelijks (...). Het gaf mij altijd een grote rust op zulke vriesavonden, als de wind blies en de nachtvorst fel voelbaar begon te worden - te weten dat hij er was.*¹⁷

Geen wonder dat zo'n boventijdelijke gestalte - die je als mens gekend hebt - altijd aanwezig blijft: 'Aan u denk ik, ik denk aan u altijd / en wis het zilt dat in de ogen bijt.'

Ook via het gehanteerde idioom maakt Gerhardt Leopolds aanwezigheid manifest. Zo hoor ik in het stom om uzelve een echo van het volgende kwatrijn, uit 'Oostersch I': Ik scheidde; onverstand was allerwegen, / van al mijn parels werd niet één geregen. / De dwazen! Honderd dingen, nooit beseft / en nooit bereikt, zijn in mij doodgezegen.¹⁸

Toch doet het paradoxale feit zich voor dat de verwijdering tussen Leopold en Gerhardt (door haar ook wel gekenschetst als een 'onverhoeds verraad') nergens geresulteerd heeft in wrok of bitterheid. Dat zou voor een 'afgezant' ook niet passend zijn. Gerhardts onbuigzame levenswet - kwarts op kwarts en hard op hard - gold ánderen (waaronder zichzelf), maar nooit Leopold. Hij bleef, dankzij de mythische statuur van zijn gestalte, 'buiten schot'. Dat komt fraai tot uiting in het gedicht dat binnen de context van Vijf Vuurstenen als contrapunt kan gelden van 'De afgezant'. In het aan Leopold gewijde vers 'In rood en zwart' is sprake van een soort Keltisch-Hollands-Helleens visioen, waarin twaalf dansende mannen de 'grootste onzer zonen' alsnog de lauwertak omhangen: Had rechtens in dit laagland, / zijn stamland, hij ontvangen / de lauwertak, de zware, / (...) hoe hād hij het genoten / met manlijk trotse tranen. / - Dàn was de smart, de zwarte, / hem van het hart genomen. (VG, p. 511).¹⁹ Dan zou het noodlot zijn verschikt.

Vale smoel

De thematiek van eenzaamheid en miskennis - op verschillende niveaus zo sterk in de bundel aanwezig - krijgt een nieuwe impuls wanneer Kees Fens, die zich tot dan toe welwillend (en soms zelfs vrij lovend) had opgesteld, een uiterst kritische recensie schrijft. Hij stoort zich aan de 'opgeheven wijsvinger van een moraliste' en oordeelt: 'De poëzie van Ida Gerhardt is hoog van toon en taal en inhoud. Hoe hoger, hoe dieper de val.'²⁰ Dit oordeel is onevenwichtig en - alleen al vanwege de schitterende apotheose van 'Een herfstavond' (waarin alle voorgaande motieven samenkomen) - ook niet terecht. Ik dacht nu juist dat het er in poëzie van formaat op aankomt hoog te durven mikken, ook al loop je dan het risico zo nu en dan op je bek te gaan.

Gerhardt was niet alleen woedend, maar ook gegriefd. Iets wat zich helaas zou blijven herhalen. Toen in 1983 De zomen van het licht verschenen was (ruim drie jaar na de ontvangst van Meesterschaps- en P.C. Hooftprijs), spuit zij opnieuw haar bitterheid over de reactie van Kees Fens. Het verhaal is opgetekend door Jeroen

Brouwers in zijn bundel *Het is niets* (welke titel overigens ontleend is aan een van Leopolds kwatrijnen): 'Ze verklaart: "Als ik een man was, zou ik meteen naar Zandvoort zijn gereden om aldaar aan te bellen bij het huis van die meneer Fens. 'En dan nu, waarde heer, uw jasje uit. Ik kom u op uw vale smoel slaan.'"²¹ Brouwers, die destijds bij Gerhardt in de buurt woonde en haar toevallig op straat tegenkwam, schetst vervolgens een loepzuiver portret: 'Dun. Klein. Blauwe regenjas. Er hangt een aura van eenzaamheid om haar heen, vermengd met een andere aura, - die van onverzettelijke kordaatheid en stoerheid: "een sterke vrouw".'

Er schuilt in dit verhaal (dat met allerlei andere 'anekdotes' aan te vullen zou zijn) een peilloze tragiek en dat geldt ook - met terugwerkende kracht - voor 'De afgezant'. Vol mededogen wordt Leopold opgevoerd als een eenzame Cheops die na zijn 'weidsche vlucht' gevangen blijft 'door de symbolen van het voormalige'.

Wanen en oud zeer stonden tussen hem en de mensen in.

Het hoort tot de wrange ironie der geschiedenis dat ook Ida Gerhardt een soortgelijk lot beschoren was. Ook zij gaat lijden aan angsten en waanvoorstellingen. Mieke Koenen schrijft hierover: 'Meer dan eens blijkt dat Gerhardts volledige toewijding aan haar werk leidde tot veeleisend, om niet te zeggen drammerig gedrag tegenover mensen van wie zij iets verwachtte.

Schrijnend en soms ontroerend zijn de passages waarin de toenemende paranoia, blindheid en eenzaamheid die haar laatste levensfase teisterden, hun sporen hebben nagelaten.'²²

Je zou het een pathologische vorm van navolging kunnen noemen. Maar wat misschien nog wel erger is: ik ben er zeker van dat Gerhardt zich deze bittere parallellie in haar heldere momenten bewust is geweest: Aan u denk ik, ik denk aan u altijd / en wis het zilt dat in de ogen bijt.

Slot

Tranen oproepen zónder ze te noemen, dát is nu met recht voldoen aan het criterium van Mallarmé (die het een doodzonde vond om gewaarwordingen exact te benoemen): 'le suggerer, voilà le rêve.'²³

Het gedicht 'De afgezant' steunt op het vermogen om de dingen - ook al is het ogenschijnlijk slechts een vis - in hun wezenlijke lading te herkennen. Deze tekenen niet verstaan is een miskenning van schepping en werkelijkheid. Aan de dichter vervolgens de taak om daar in het vers optimaal vorm aan te geven, een kwestie van vakmanschap. Nooit heb ik Gerhardt gelukkiger gezien dan tijdens die feestelijke middag in Leiden, waar zij in haar dankwoord de volgende omschrijving gaf van poëtisch vakmanschap:

Het charisma der poëtische begaafdheid, het besef van de opdracht in die begaafdheid besloten, de moed die in naam van deze opdracht de machten der destructie trotseert (...) - uit deze trias resulteert het vermogen een werkelijk vers te scheppen. Een vers waarvan de geheime oorsprong nergens is verloochend, maar dat de dichter nochtans gestalte heeft mogen geven: op een volmaakt persoonlijke, volstrekt eigen wijze. En dàt hij dat dan, op het bepalende ogenblik, volledig 'in de vingers heeft' - dàt zou ik poëtisch vakmanschap willen noemen.²⁴

Ook al was het in haar eigen ogen nooit genoeg: Ida Gerhardt heeft naar deze trias geleefd en gewerkt. Dát stempelt haar tot een waardige afgezant.

Aantekeningen

---

1. In de meest recente - driedelige - editie van de *Verzamelde gedichten* (Amsterdam, 1999) terug te vinden op pagina 506. Voortaan wordt hier kortheidshalve naar verwezen als: VG.
2. Hans Andreas, *Een keuze uit zijn gedichten*, Haarlem z.j., p. 123 (op de titelpagina staat in nog ietwat onbeholpen handschrift genoteerd dat dit boek in mijn bezit kwam op 31 december 1967).
3. Rainer Maria Rilke, *De aantekeningen van Malte Laurids Brigge*. Vertaald door Pim Lukkenaer. Utrecht 1981.
4. Anneke Reitsma, *'Een naam en ster als boegbeeld' - De poëzie van Ida Gerhardt in symbolistisch perspectief*. Assen 1998 ('Woord vooraf').
5. Ida Gerhardt, *Twee uur: de klokken antwoordden elkaar* (1971). VG, p. 457 e.v.
6. Momenteel ben ik bezig mijn Gerhardt-correspondentie te ordenen en te annoteren. Een gedeelte hiervan zal worden opgenomen in *Brieven van Ida Gerhardt*, bezorgd door dr. M. Koenen en B. Hosman. Deze uitgave zal in het voorjaar van 2005 verschijnen bij Athenaeum-Polak & Van Gennep te Amsterdam. In *NRC Handelsblad* van 9 juli 2004 stonden prachtige voorproefjes te lezen van Gerhardts brieven aan Jeanne Bieruma Oosting (Kester Freriks, 'Gegroet mijn gezonde pol veldkruid - De briefwisseling van Ida Gerhardt').
7. J.H. Leopold, 'Oostersch II'. In: - , *Verzen / Fragmenten*, Amsterdam 1967 (p. 159).
8. Ida Gerhardt, *Nu ik hier iets zeggen mag*, Amsterdam 1980 (p. 14).
9. Daar valt wel wat op af te dingen. Leopold-kenner Van Halsema heeft oog voor het psychologische aspect van 'Leopolds eigen gevoel van miskend te zijn', maar noemt het - vanuit literair-historisch oogpunt - 'voor een belangrijk deel onzin'. Hij zegt: 'De prijzen en lauwertakken die Leopold volgens Gerhardts latere aanklachten onthouden zouden zijn geweest, bestonden ten tijde van Leopold nog niet of nog maar nauwelijks, en voor een deel is de miskening van deze koning door de massa een kwestie geweest van literaire beeldvorming door Nijhoff en vooral A. Roland Holst, die daarmee zijn ideaal van de dichterfiguur als vorst en profeet (...) wilde profileren.' Ik wijs overigens op de royale loftuitingen van mensen als Gorter, Bloem en Marsman. Vergelijk: J.D.F. van Halsema, "'Als nadert een ontmoeten'" - J.H. Leopold bij Ida Gerhardt'. In: *Nederlandse Letterkunde*, jaargang 7, nummer 3, augustus 2002 (p. 219/220)
10. Eerdere bekroningen betroffen een aanmoedigingsprijs in 1946 (de Van der Hoogtprijs voor *Het veerhuis*, waar overigens onmiddellijk commotie over ontstond), verschillende poëzieprijzen van de stad Amsterdam en de Martinus Nijhoffprijs voor vertalingen (1968). Een mooie verzameling lauwertakken, maar toch: een substantiële oeuvreprijs zat er niet bij. In 1970 werd Gerhardt gepasseerd voor de P.C. Hooftprijs, ten gunste van Gerrit Kouwenaar (iets wat - niet geheel toevallig lijkt me - uitlekte in de pers).
11. Ida Gerhardt en Marie van der Zeyde, *Brieven aan Céleste*. Bezorgd door Ben Hosman. Sonnega 2002 (p. 13). De brief is gedateerd op 26 september 1973; er was toen een herdruk verschenen van *Het levend Monogram* (1955).
12. Nóg hoor ik het Gerhardt, aan het einde van een druk schooljaar, tegen mij zeggen: 'Jij, moet een vissersstoeltje kopen!' Of ook wel, schriftelijk en dus iets archaischer: 'Ga zo gauw het kan, daarheen waar water, gras en wolken zijn.'
13. Vergelijk noot 10.
14. M.H. van der Zeyde, *De hand van de dichter - Over Ida Gerhardt*, Amsterdam 1974 (p. 6).
15. Het gedicht 'Tweespraak' (VG, p. 606) komt uit de bundel *De zomen van het licht* (1983). Het heeft dus wel even geduurd voordat Gerhardt zo expliciet aandacht besteedde

---

aan het verstoorde aspect van hun vriendschap. Zo beschouwd vormt 'Tweespraak' een contrapunt ten opzichte van 'Bij dag en nacht' uit dezelfde bundel. Hierin wordt Leopold opgevoerd naast Socrates, Vergilius en Shakespeare (VG, p. 627 e.v.).

16. Het gedicht 'De prijs' van Maria de Groot is opgenomen in haar bundel *Lamp van melkglas* (Baarn 1985). Tevens gepubliceerd in: Maria de Groot, *In gesprek met Ida Gerhardt. Interview, brieven, gedichten en beschouwingen*, Baarn/Kampen 2002.

17. Vergelijk 16b, p. 41

18. Vergelijk noot 8, p. 131. Er zouden nog wel meer parallellen te noemen zijn (bijvoorbeeld met *Cheops*), maar dat voert in dit bestek te ver.

19. Het gedicht maakt melding van 'zwaard- en Morrisdansen'. De laatste is een middeleeuwse Engelse volksdans, die vermoedelijk ooit door Griekse kooplieden is geïntroduceerd. Het is een zogenaamde initiatiedans (naar *Moira*: schikgodin van het noodlot).

20. Kees Fens, 'Het eenzame schrift'. In: *De Standaard* van 3 mei 1974. Eerder was trouwens al een soortgelijke negatieve dubbelrecensie verschenen in *de Volkskrant* van 9 maart 1974. Hierin moet vooral - onder het motto 'Vriendin leest de lezer de les' - *De hand van de dichter* van Marie van der Zeyde het ontgelden. Op grond daarvan zijn Fens' bevindingen met betrekking tot *Vijf Vuurstenen* kennelijk vertroebeld geraakt.

21. Jeroen Brouwers, *Het is niets*, Amsterdam 1993 (p. 110 e.v.). Het betreffende kwatrijn van Leopold luidt als volgt: *Gezien of niet de wereld, om het even: het is niets. / wat gij gehoord, gezegd hebt of geschreven: het is niets. / gereisd door de klimaten alle zeven: het is niets. / tot studie en bespiegelingen thuis gebleven: het is niets.*

22. Mieke Koenen, 'Wie mij liefheeft, late mij met rust' - *Brieven van Ida Gerhardt aan Henk van Ulsen*. In: *De Parelduiker*, jaargang 7, nummer 5, 2002. Er zouden meer bronnen te noemen zijn, maar het exhibitionistische boekje van Hans Werkman (*Uren uit het leven van Ida Gerhardt*) kan in dit verband eigenlijk maar beter ongenoemd blijven.

23. Mallarmé deed deze uitspraak in antwoord op een enquête van Huret in 1891. De volledige zin (die als kenmerk is gaan gelden van de symbolistische strategie) luidt: 'Nommer un objet, c'est supprimer les trois-quarts de la jouissance du poème qui est faite de deviner peu à peu: le suggerer, voilà le rêve.' Hier geciteerd via: S. Dresden, *Symbolisme*, Amsterdam 1980 (p. 112).

24. Ida Gerhardt, *Nu ik hier iets zeggen mag*, Amsterdam 1980 (p. 32).